

Əlyazması hüququnda

XATIN SEYRAN QIZI CƏFƏRLİ

**SAHİB BİN ƏBBADIN “ƏL-İQNA FİL ARUD
VA TƏXRİCİL QAVAFİ” ƏSƏRİ ŞƏRQ POETİKASININ
MÜHÜM MƏNBƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ**

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ərəb ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

B A K I - 2017

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universiteti Şərqşünaslıq fakültəsinin Ərəb filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər:

Əzizov Elxan Zəkəriyyə oğlu

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Quliyev Tərlan Aslan oğlu

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Quliyeva Mahirə Həmid qızı

filologiya üzrə elmlər doktoru

Cümşüdlü Ruhəngiz Aydın qızı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji

**Universitetinin Azərbaycan və Dünya
ədəbiyyatı kafedrası**

Müdafiə 21 iyun 2017-ci il saat 12⁰⁰ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 01.151 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti 115, əsas bina, VII mərtəbə, AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat 19 may 2017-ci il tarixində göndərilmişdir.

**FD 01.151 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru:**

Zenfira Ədhəm qızı Şıxəlibəyli

TƏDQİQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. İslam dininin qəbulundan sonra Şərq filoloji-elmi-nəzəri fikrinin fundamental şəkildə araşdırılması, ərəb dilinin, ərəb ədəbiyyatının əsaslarının dərinədən öyrənilməsi dünya filoloji-elmi-nəzəri fikrində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu mərhələnin özünəməxsus cəhətlərindən biri isə Şərq şeirinin əsas vəznəni olan ərüz vəzninin araşdırılmasıdır. Doğrudur, yunan şeirinin əsas vəznəni olan antik vəzn də hələ ən qədim zamanlardan öyrənilməyə başlanmışdır. Lakin bu vəznin nəzəri əsasları nə qədər dərinədən tədqiq edilsə də, hər halda Şərq şeirinin əsas vəznəni olan ərüz vəznəni qədər nəzəri şəkildə salınmamış və onun əsasları haqqında ərüzün nəzəri əsasları kimi, demək olar ki, bitkin bir nəzəri təlim yaradılmamışdır. Bu nəzəri təlimin əsaslarını miladi tarixlə 767-ci ildə ilk dəfə böyük ərəb filoloqu, dilçisi Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi qoymuşdur. Xəlil ibn Əhmədin əsəri dövrümüzdə qədər gəlib çatmasa da, onun nəzəri təlimi, demək olar ki, bütün Şərq alimləri tərəfindən qəbul edilmiş, ərüzün və qəfiyənin nəzəri əsasları haqqında onlarla əsərlər yazılmışdır. Lakin bunların da böyük əksəriyyəti dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Mövcud olanlar sırasında isə X əsrin görkəmli ictimai-siyasi xadimi, alimi, ədibi, şairi olan Sahib bin Əbbadın “Əl-İqna fil arud və təxricil qavafi” əsəri mühüm yer tutur.

“Əl-İqna fil arud və təxricil qavafi” əsərinin araşdırılması ən azı iki cəhətdən aktualdır: birincisi biz ərüz haqqında yazılmış və dövrümüzdə qədər gəlib çatan ilk mənbələrdən birini öyrənmiş oluruq. Bu isə bizə ərəb ərüz elminin ilk dövrləri, xüsusilə, Xəlil ibn Əhmədin əldə olmayan əsəri haqqında müəyyən məlumatlar vermiş olur. İkincisi isə biz, ərüz və qəfiyənin nəzəri əsasları haqqında daha aydın elmi təsəvvürlərə yiyələnirik ki, bu təlimlər vasitəsilə də yüzlərlə Şərq şairinin əsərlərilə daha yaxından tanış olmaq, onların bədii-estetik mahiyyətini üzə çıxarmaq imkanı əldə edirik. Digər tərəfdən, “Əl-İqna fil arud və təxricil qavafi” əsərini öyrənməklə, biz, eyni zamanda, Sahib bin Əbbadın həyat və yaradıcılığını izləyirik. Azərbaycan şərqşünaslıq elminin dövrüyyəsində isə, Sahib bin Əbbad haqqında məlumatların az olduğunu nəzərə alsaq, bu mövzunun tədqiqinin aktuallığı bir daha aydın olur.

Tədqiqatın obyektini X əsrin görkəmli ictimai-siyasi xadimi, alimi, ədibi, şairi olan Sahib bin Əbbadın “Əl-İqna fil arud və təxricil qavafi” əsəri təşkil edir. Bu əsər ərəb ərüz və qəfiyyənin nəzəri əsasları haqqında olduqca qiymətli mənbələrdən biridir. Adı mənbələrdə müxtəlif cür

xatırlanan bu əsər 1960-cı ildə Bağdadda görkəmli ərəb alimi Məhəmməd Həsən Al-e Yasin tərəfindən “Əl-İqna fil arud və təxricil qavafi” adı ilə nəşr olunmuşdur. Məhəmməd Həsən Al-e Yasin kitabı qiymətli ön söz də yazmışdır¹.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini Sahib bin Əbbadın “Əl-İqna fil arud və təxricil qavafi” əsərinin öyrənilməsi təşkil edir. Bununla əlaqədar olaraq, tədqiqat zamanı dissertantın qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

1. Ərəb filoloji fikir tarixinin ilk dövrlərinə nəzər salmaq, ərəb filoloji fikir tarixində mühüm yer tutan ərəz elminin yaradıcısı Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi və onun nəzəri təlimi haqqında məlumat vermək;

2. Sahib bin Əbbadın dövrünə qədər, yəni X əsrə qədər ərəb ərəz və qafiyəşünaslıq tarixini izləmək;

3. X əsrin görkəmli ictimai-siyasi xadimi, alimi, şairi, ədibi olan Sahib bin Əbbadın həyatı, dövrü, mühiti və əsərləri haqqında məlumat vermək;

4. Ərəb ərəz və qafiyəşünaslıq tarixində Sahib bin Əbbadın “Əl-İqna fil arud və təxricil qavafi” əsərinin yerini müəyyən etmək;

5. Sahib bin Əbbadın “Əl-İqna” əsərində ərəb ərəzunun nəzəri əsasları haqqında olan elmi fikirləri tədqiqat müstəvisinə çıxartmaq. Bu fikirləri ərəb ərəzunun digər görkəmli nümayəndələrinin fikirləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb etmək;

6. Sahib bin Əbbadın “Əl-İqna” əsərində ərəb qafiyəsinin nəzəri əsasları haqqında olan elmi fikirləri üzə çıxarmaq. Bu fikirləri ərəb qafiyə elminin digər görkəmli nümayəndələrinin fikirləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb etmək;

7. Sahib bin Əbbadın “Əl-İqna” əsərinin ondan sonra yaşayıb-yaratmış ərəzşünaslara olan təsir dairəsini araşdırmaq.

Mövzunun tədqiq tarixi. Sahib bin Əbbad o şəxsiyyətlərdəndir ki, hələ öz dövründən etibarən, müasirləri tərəfindən ona müxtəlif əsərlər ithaf olunmuş, haqqında yüzrlərlə şeir, onlarla kitab yazılmışdır.

Sahib bin Əbbadın həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində, əsərlərinin nəşr olunmasında XX əsr görkəmli İraq alimi Məhəmməd Həsən Al-e Yasinin xidmətləri xüsusilə böyükdür. Belə ki, İslam tarixinin, ərəb dilinin və ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı olan Məhəmməd Həsən Ali-e

¹ Məhəmməd Al-e Yasin. Əl-müqəddimə. Əs-Sahib bin Əbbad. Əl-İqna fil arud və təxricil qavafi. Bağdad, 1960.

Yasin müxtəlif illərdə Sahib bin Əbbadın “əl-İbanə ən-məzhəbi əhlil ədl bil hüccəc əl-Quran və əql”, “ət-Təzkirə fil üsulil xəmsə”, “Şərhu qəsidəti Sahib bin Əbbad fi üsulid din”, “Ünvanül məarif və zikrül xəlaif”, “əl-Mühit fil luğa”, “əl-Fərq beyanəd dad vəz za”, “Əl-İqna fil-arud və təxricil qavafi”, “Kitabül kəşf ən məsavii şiril Mütənəbbi”, “əl-Əmsalüs sairə min şiril Mütənəbbi”, “Kitabü divani şirih”, “ər-Ruznamcə”, “əl-Əyad və fəzailün novruz” əsərlərini çap etdirmiş, onlara qiymətli ön söz, qeydlər və şərhlər yazmışdır. Qeyd edək ki, bu əsərlərdən bəziləri elə Məhəmməd Həsən Al-e Yasin tərəfindən iki dəfə, bəziləri isə Məhəmməd Həsən Al-e Yasinlə bərabər digər alimlər tərəfindən də nəşr edilmişdir. Məsələn, “əl-İbanə ən-məzhəbi əhlil ədl bil hüccəc əl-Quran və əql” əsəri Məhəmməd Həsən Al-e Yasin tərəfindən ilk dəfə Nəcəfdə h/1371-ci ildə, daha sonra Bağdadda h/1383-cü ildə, “Ünvanül məarif və zikrül xəlaif” əsəri yenə onun tərəfindən Nəcəfdə h/1371-ci ildə, Bağdadda h/1383 və h/1385-ci illərdə, “Kitabül kəşf ən məsavii şiril Mütənəbbi” əsəri Qahirədə h/1349, Bağdadda isə h/1385-ci illərdə nəşr edilmişdir. Eyni zamanda, “Əl-İqna fil arud və təxricil qavafi” əsəri Məhəmməd Həsən Al-e Yasin tərəfindən h/1379-cu ildə Bağdadda nəşr edildikdən sonra, 1407/1987-ci ildə Qahirədə əl-İdqvəi tərəfindən, “əl-Əmsalüs sairə min şiril Mütənəbbi” 1950-ci ildə Beyrutda Zühdi Yegen tərəfindən nəşr olunduqdan sonra, 1958, 1965-ci illərdə yenə də Məhəmməd Al-e Yasin tərəfindən Bağdadda nəşr edilmişdir. Naci Həsən də Sahib bin Əbbadın “Kitabüz Zeydiyyə” əsərini iki dəfə, bir dəfə 1977-ci ildə Bağdadda, ikinci dəfə isə 1986-cı ildə Beyrutda nəşr etdirmişdir¹.

Sahib bin Əbbadın yaradıcılığı ilə çox sayda olmasa da, hər halda, Avropa alimləri də maraqlanmışlar. Belə ki, bizə belə əsərlərdən yalnız biri Ch. Pellatın 1990-cı ildə Kembriçdə çap etdirdiyi “Abbasid Belles-lettres” əsərində “Al-Sahib İbn Abbad” məqaləsi məlumdur².

Azərbaycan alimləri də Sahib bin Əbbadın yaradıcılığı ilə məşğul olmuş, xüsusilə onun əruz və qafiyənin nəzəri əsaslarından bəhs edən “Əl-İqna fil arud və təxricil qavafi” əsərini tədqiqat obyektinə çevirmişlər. Ümumiyyətlə, bu əsər iki dəfə nəşr olunmasına, yəni ilk dəfə Məhəmməd Həsən Al-e Yasin tərəfindən 1960-cı ildə Bağdadda və 1987-ci ildə əl-İdqvəi tərəfindən Qahirədə çap olunmasına baxmayaraq, demək olar ki, ayrıca tədqiqat mövzusu olmamışdır. Lakin XX əsrin görkəmli əruzşünası,

¹ İlyas Çələbi. Sahib b. Abbad. İslam ansiklopedisi. Cilt 35, İstanbul, 2008.

² Yenə orada.

altı xalqın - ərəb, fars, türk, özbək, tacik və Azərbaycan xalqlarının əruzlarını müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb edib, 1977-cil ildə “Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzu” adlı fundamental monoqrafiyasını çap etdirən, filologiya elmləri doktoru Əkrəm Cəfər əsərini yazarkən, ərəb əruzuna aid istifadə etdiyi mənbələr sırasında Sahib bin Əbbadın Məhəmməd Həsən Al-e Yasin tərəfindən 1960-cı ildə Bağdadda çap olunmuş “Əl-İqna fil arud va təxricil qavafi” əsərindən də istifadə etmişdir.¹

Əkrəm Cəfər qarşısına əruzun nəzəri əsasları haqqında məlumat vermək məqsədini qoyduğuna görə, əruz elminin inkişaf tarixinə demək olar ki, ötəri bir nəzər salmışdır. Lakin o, əruzun tarixi haqqında ötəri fikir söyləsə də, hər halda onun bu fikirlərində yenə də ilk yeri Sahib bin Əbbad tutur.

Azərbaycan alimlərindən filologiya elmləri doktoru, professor Tərlan Quliyev də istər 1998-ci ildə çap etdirdiyi “Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi (VIII-XVI əsrlər)” adlı monoqrafiyasında, istərsə də 2013-cü ildə dərs vəsaiti kimi çap etdirdiyi “Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi” adlı dərsliyində dəfələrlə Sahib bin Əbbadın yaradıcılığına müraciət etmişdir.² Bu mənada, Sahib bin Əbbadın “əl-İqna” əsərinin ilk dəfə 1960-cı ildə Bağdadda çap olunmasına baxmayaraq, onun haqqında geniş tədqiqat aparan alimlər sırasında Azərbaycan alimlərinin adlarını da iftixarla çəkmək olar.

Tədqiqatın elmi yeniliyini bu əsərin Azərbaycan şərqşünaslıq elmində ilk dəfə olaraq, ayrıca şəkildə tədqiqat müstəvisinə çıxarılması şərtləndirir. Həmçinin, X əsrin görkəmli ictimai-siyasi xadimi, ədibi, şairi, alimi olan Sahib bin Əbbad haqqında deyilən fikirlər ilk dəfə geniş şəkildə Azərbaycan şərqşünaslıq elminin dövryyəsinə təqdim olunur ki, bu da tədqiqatın elmi yeniliyini şərtləndirən amillərdəndir. Eyni zamanda, “Əl-İqna” əsərindən alınan nəzəri müddəalar da ərəb əruz və qafiyəsi haqqında yazılan əsərlərdən bu və ya digər mənada fərqləndiyinə görə, tədqiqatın elmi yeniliyini təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını ədəbiyyatşünaslıq və şərqşünaslıq elmlərinin tədqiqatlarında tətbiq olunan tarixi-müqayisəli metod və prinsiplər təşkil edir. Eyni zamanda, tədqiqat zamanı yeri gəldikcə dünya şərqşünaslarının əsərlərindən və Şərq ədəbiyyatşünaslığına yanaşma üsullarından da istifadə olunur.

¹ Əkrəm Cəfər. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzu. Bakı, 1977.

² Tərlan Quliyev. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi (VIII-XVI əsrlər). Bakı, 1998; Tərlan Quliyev. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi Bakı, 2013

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyətini ilk növbədə “əl-İqna” əsərindən alınan nəzəri müddəalar təşkil edir. Çünki məhz bu nəzəri müddəalar nəticəsində əruz və qafiyyə elmlərinin praktik olaraq öyrənilməsi daha elmi əsaslara söykənir. Həmçinin, Sahib bin Əbbadın həyat və yaradıcılığı araşdırılmaqla Şərq elmi-nəzəri fikrinin daha görkəmli bir nümayəndəsi Azərbaycan şərqşünaslıq elminə təqdim olunur.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqat işi Bakı Dövlət Universiteti Şərqşünaslıq fakültəsinin Ərəb filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri respublikanın dövrü nəşrlərində, konfrans materiallarında və müxtəlif ölkələrdə çap olunmuş elmi məcmuələrdə işıq üzü görmüşdür.

Tədqiqatın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN QISA MƏZMUNU

G i r i ş d ə mövzunun aktuallığı əsaslandırılaraq, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt, tədqiq tarixi, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir.

Dissertasiyanın **b i r i n c i f ə s l i** “**Ərəb əruz və qafiyyə elmlərinin inkişaf tarixinə qısa bir nəzər**” adlanır və üç hissədən ibarətdir. “**Ərəb əruz və qafiyyə elmlərinin X əsrə qədərki inkişaf tarixinə qısa bir nəzər**” adlanan birinci hissədə göstərilir ki, Bəsrə qrammatika məktəbinin başında duran, onun inkişafında misilsiz xidmətlər göstərən və ümumiyyətlə, ərəb dünyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi (718-791) olmuşdur. Xəlil ibn Əhməd ilk növbədə dilçi olsa da, ərəb filologiyası tarixində ərəb şeirinin reformatoru, nəzəriyyəçisi, ərəb əruzunun yaradıcısı kimi də məşhurdur. Əslində Xəlil ibn Əhməd nə qədər böyük dilçidirsə, bir o qədər də yüksəklikdə duran şeir nəzəriyyəçisidir. Əruzun nəzəri əsaslarına bələd olduğdan sonra, Xəlilin ilk növbədə dilçi olduğu və məhz ərəb dilinin incəliklərini, ritmini duyduqdan sonra ərəb şeirinin vəznini nəzəri şəkildə sistemləşdirdiyi aydınlaşır.

Xəlil ibn Əhməd bu nəzəri təlimlə ərəb şeirinin vəzni üçün bir meyar, ölçü, məhək daşı yaratmışdır ki, bununla da şeirin vəzninin düzgün olub-olmadığını hər kəs müəyyənləşdirə bilər. Xəlilin təliminin böyüklüyü ondadır ki, alim bu təlimlə heç kəsə şəxsi zövqü, istəyi və savadı ilə hərəkət etməyə şans qoymamış, hamını müəyyən bir qanuna, elmə tabe etməyi bacarmışdır.

Məlumdur ki, ərəb şeirinin ikinci qolu - onun ayrılmaz poetik tərkib hissələrindən biri də qafiyədir. Qafiyə də vəzn kimi şeirin ahəngdarlığını artıran poetik vasitədir. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, qədimdə bəzi xalqlar öz poeziyalarında qafiyədən istifadə etməsələr də, ərəb şeiri yarandığı gündən qafiyə ilə yoldaş olmuşdur. Bu mənada, ərəb elmində vəznlə yanaşı, həmişə qafiyəyə, onun nəzəri əsaslarının öyrənilməsinə də böyük maraq olmuşdur. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, qafiyənin əsasları haqqında elmi-nəzəri fikir, hətta, ərəzun nəzəri əsasları haqqında yazılmış təlimdən də qədimdir. Məsələn, tədqiqatçılar Xəlil ibn Əhmədin müəllimlərindən biri olan Əbu Əmr bin əl-Əlanın qafiyənin nəzəri əsasları haqqında fikir söyləyən ilk alimlərdən biri olduğunu söyləyirlər¹. Lakin son illərdə əldə olunan qənaətlərə görə, qafiyənin nəzəri əsaslarının yaranmasında da Xəlil ibn Əhmədin böyük rolu olduğu və bu elmin də nəzəri şəkil almasında onun misilsiz xidmətlər göstərdiyi aydınlaşır. Çünki qafiyənin nəzəri əsaslarına diqqətlə nəzər saldıqda, onun da məhz dilçilik nöqteyi-nəzərindən tərtib olduğu meydana çıxır ki, bu da tamamilə, Xəlilin üslubudur. Bundan əlavə, Nəsirəddin Tusi kimi alimlər də qafiyənin nəzəri əsaslarının yaranmasında Xəlil ibn Əhmədin bilavasitə böyük rolu olduğunu söyləyirlər².

Beləliklə, miladi tarixlə 767-ci ildə ərəzun nəzəri əsaslarını sistemə salan Xəlil ibn Əhməd, qafiyənin nəzəri əsasları haqqında da nəzəri təlim yaratmış, VIII əsrin sonlarında demək olar ki, öz missiyasını başa çatdırmışdır. Bundan sonra, istər ərəz və istərsə də qafiyənin nəzəri əsasları haqqında onlarca qiymətli əsərlər yazılmışdır ki, bu əsərlərdə də, əsasən, Xəlilin ənənəsi, onun qoyduğu prinsiplər bu və ya digər şəkildə inkişaf etdirilmişdir.

Ərəb ərəz və qafiyə elmlərini inkişaf etdirən alimlərdən əl-Əxfəş əl-Əvsət, əl-Məazini, əl-Cərmī, əs-Sicistani, İbn Quteybə, İbn Keysan, əz-Zəccac, İbn əs-Sərrac, İbn Əbd Rəbbih, əz-Zəccaci, ən-Naşii, əl-Cöhəri, Sahib bin Əbbad, İbn Cinni, əl-Xəvarəzmi, Əbul Əla Məərri, İbn Rəşiq, Xətib Təbrizi, əz-Zəməxşəri, əs-Səkkaki, əl-Xəzrəci, əl-Əndəlusi, İbn Hacıb, Nəsirəddin Tusi və başqalarının adlarını çəkmək olar ki, bu alimlərdən də əl-Əxfəş əl-Əvsət, əl-Məazini, əl-Cərmī, əs-Sicistani, İbn Quteybə, İbn Keysan, əz-Zəccac, İbn əs-Sərrac, İbn Əbd Rəbbih, əz-Zəccaci, əl-Naşii, əl-Cöhəri, İbn Cinni, əl-Xəvarəzmi X əsrə qədər, yəni

¹ Tərən Quliyev. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi (VIII-XVI əsrlər). Bakı, 1998, s. 89.

² Yəni orada, s. 90.

Sahib bin Əbbadın dövrünə qədər yaşayıb-yaratmış, bəziləri onun müasiri olmuş və ərəb əruz və qafiyə elmlərinin inkişafında böyük xidmətlər göstərmişlər.

Birinci fəslin ikinci hissəsi **“Sahib bin Əbbad: həyatı, dövrü və mühiti”** adlanır və bu bölmədə göstərilir ki, dövrünün görkəmli ədibi, şairi, alimi və eyni zamanda, ictimai-siyasi xadimi olan əs-Sahib Əbülqasim İsmail bin Əbbad 938-ci ilin sentyabr ayında Qəzvin yaxınlığındakı Taleqan və yaxud da İstəxrədə anadan olmuşdur. Sahib bin Əbbad görkəmli elm və ədəbiyyat xadimi olmaqla bərabər, Büveyhilər xanədanına xidmət etmiş, bu xanədanın vəzirlərindən biri olmuşdur. Büveyhilər dövləti, təqribən, 934-1055-ci illərdə İranda və İraqda hakimiyyətdə olan bir dövlət idi. Büveyhilər dövlətinin əsasını qoyan üç qardaş, Müizzüddövlə, İmadüddövlə, Rüknuddövlə bu dövləti üç yerə bölərək, hərəsi bir tərəfdən idarə edirdi. Ona görə də tarixdə idarə etdikləri bölgələrə görə, İmadüddövlənin bu dövlətin fars, Rüknuddövlə (935-976) və onun oğlanları olan Fəxrüddövlə (976-980) (984-997) və Müəyyədüddövlənin (980-983) Rey, Müizzüddövlənin isə İraq qolunu idarə edən hökmdarlar olduqları söylənilir. Sahib bin Əbbad Büveyhilər dövlətinin məhz Rey qolunun vəziri olmuş, atası Rüknuddövlənin, özü isə Müəyyədüddövlə və Fəxrüddövlənin saraylarında yaşayıb-yaratmışdır¹.

Sahib bin Əbbad 958-ci ildən 976-cı ilə qədər İsfahanda və 983-cü ilə qədər isə Gürganda Müəyyədüddövlənin vəziri olmuşdur. 983-cü ildən 995-ci ilə qədər isə Fəxrüddövləyə vəzirlik etmişdir. O, Büveyhilərə vəzirlik etdiyi dönmə ərzində ağıllı və görkəmli bir dövlət xadimi kimi 983-cü ildə bərpad vəziyyətə düşən Qəzvin şəhərini bərpa etdirərək, orada yeddi darvaza və iki yüz altı bürc saldırmışdır. Bundan öncə isə, Qəzvinə yalnız yüz iyirmi bürc mövcud imiş. Bundan başqa, o, Qum şəhəri üçün bir neçə kanal çəkirmiş və on hissədə alınan vergilərin on iki hissədə alınmasını əmr etmişdir. 984-cü ildə isə Gürgan şəhərində Həzrəti Musa ibn Cəfərin övladlarından olan Məhəmməd bin Cəfər Dibacın məzarını təmir etdirmişdir. İsfahanda Corcir məscidinin tikilməsi də Sahib bin Əbbadın əmri ilə olmuşdur².

¹ Dehxoda. Sahib bin Əbbad. Lügətnamə. Tehran, 1333;
tr.wikipedia.org/wiki/Buveyhoğulları; www.turkcebilgi.com/ansiklopedi/buveyhiler

² Dehxoda. Sahib bin Əbbad. Lügətnamə. Tehran, 1333, s. 17-19; İlyas Çələbi. Sahib b.Abbad. İslam ansiklopedisi. Cilt 35, İstanbul, 2008, s. 512.

Sahib bin Əbbad nəzm və nəsr əsərlərinin müəllifidir. Bu əsərlər hələ onun öz dövründə böyük şöhrət tapmış, onu şair və qiymətli nəsr əsərlərinin müəllifi kimi məşhurlaşdırmışdır.

Sahib bin Əbbad, eyni zamanda, dövrünün görkəmli alimi və elm xadimi olmuşdur. Belə ki, Əbu Mənsur əs-Sələbi onu fiqhül-lügədə Xəlil ibn Əhməd, Sibəveyhi, İbnul Kəlbə və İbn Düreydə bərabər tutmuşdur. Kəmaləddin əl-Ənbari isə Sahib bin Əbbadın adını dilçi alimlər içərisində çəkərək, “Nüzhətül-əlibba” əsərində onun həyatına ayrıca bir fəsil ayırmışdır. Süyuti də “Buğyatül-vuat” əsərində xüsusi bir bölümdə Sahib bin Əbbaddan bəhs etmişdir.

Öz əsərində Sahib bin Əbbaddan danışan Yaqut əl-Həməvi onun elm və siyasətdəki bacarığının təsvirə gəlməz olduğunu, haqqında yazılanların onun bu bacarıqlarını tam əhatə edə bilmədiyini söyləmişdir. İbn Nədim isə Sahib bin Əbbadın bəlağət, fəsaḥət və şeirdə əsrinin yeganəsi olduğunu qeyd edir. Sələbi “Yətimətüd-dəhr” əsərində 90, Yaqut əl-Həməvi isə “Məcməül-üdəba” əsərində 150 səhifəlik bir hissəni Sahib ibn Əbbada həsr etmişdir¹.

Sahib bin Əbbadın düşmənlərindən olan, əsərlərində onu həmişə kiçiltməyə çalışan və təhqir edən Əbu Həyyan ət-Tohidi də Sahib ibn Əbbadın böyük istedad sahibi, həzircavab, fəhmli bir insan olduğunu, eyni zamanda, xüsusilə, əruz və qəfiyəni gözəl bildiyini, bir ədəbiyyat, elm adamı kimi daha qüdrətli olduğunu etiraf etməyə məcbur olmuşdur.

Sahib bin Əbbad bir elm adamı kimi kitabları çox sevmiş və yüz on yeddi min kitaba malik olan bir kitabxana yaratmışdır. Səfərə çıxan zaman həmişə özü ilə otuz dəvə kitab apararmış. O, Əbülfərəc İsfahaninin “Kitabul-əğani” əsərini əldə etdikdən sonra, bu kitabdan heç zaman ayrılmamış, hər səfərdə həmişə onu özü ilə götürərmiş².

Sahib bin Əbbad hicri 24 səfər, 385, miladi tarixlə 30 mart, 995-ci ildə Reydə vəfat etmişdir. Deyilənə görə o, ölüm yatağında olarkən belə bir qədər yaxşılaşan kimi məktublar yazaraq, ölkəni idarə edirmiş. Vəfat

¹ İlyas Çələbi. Sahib b.Abbad. İslam ansiklopedisi. Cilt 35, İstanbul, 2008, s. 514.

² Dehxoda. Sahib bin Əbbad. Lügətnamə. Tehran, 1333, s. 26; Абу-л-Фарадж ал-Исфахани. Рассказы о Кайсе ибн Мулаввахе по прозвищу Меджнун и арабоязычных Азербайджанских поэтах. - Филологический перевод с арабского, предисловие, исследование, комментарии и указатели Г. Б. Бахшалиевой. Баку: ЭЛМ, 2006; Бахшалиева Г. Б. «Книга песен» Абу-л-Фараджа ал-Исфахани и классическая Азербайджанская литература. Баку: Абилов, Зейналов и сыновья, 1998.

etdikdən sonra cənazəsi Reydən İsfahana gətirilərək, orada dəfn edilir. Vaxtilə Qaziülqodat məqamına gətirdiyi Qazi Əbdül Cabbar aralarında dostluq münasibətlərinin olmasına baxmayaraq belə, o, guya Sahib bin Əbbadın ölərkən tövbə etmədən öldüyünü iddia edərək, onun cənazə namazını qılmaqdan imtina edir. Buna görə də Fəxrüddövlə də onu vəzifəsindən çıxarıb, onun yerinə Qazi Əbül Həsən əl-Cürcanini təyin etmişdir.

Birinci fəslin üçüncü hissəsi **“Sahib bin Əbbadın əsərləri və “Əl-İqna fil arud va təxricil qavafi” əsərinin ərəb ərüz və qafiyəşünaslıq tarixində yeri”** adlanır. Bu hissədə göstərilir ki, Sahib bin Əbbad dövrünün görkəmli ictimai-siyasi xadimi olduğu kimi, eyni zamanda, görkəmli şairi, ədibi və elm xadimi olmuşdur. Mənbələr onun qələminə məxsus 25-dən artıq elmi əsərin aid olduğunu qeyd etməkdədirlər.

Sahib bin Əbbadın qələminə məxsus əsərlərdən biri də ərüz və qafiyənin nəzəri əsaslarından bəhs edən **“Əl-İqna fil arud va təxricil qavafi”** (ərüz elmi və qafiyələrin çıxarılması, tərtibi sahəsində qane etmə) əsəridir. O, ərəb ərüz və qafiyəsinin nəzəri əsasları haqqında əlimizə gəlib çatan ilk mənbələrdən biri olduğu üçün çox dəyərlidir. Doğrudur, həmin təlim VIII əsrdə, yəni 767-ci ildə Xəlil ibn Əhməd tərəfindən yaradılandan sonra X əsrə-Sahib bin Əbbadın dövrünə qədər bu barədə görkəmli ərüzşünaslar və ərəb filoloqları müxtəlif əsərlər yazılısalar da, onların çoxu əsrlərin qaranlıqlarında itib-batmışdır. Tədqiqatçılar, hətta, Xəlil ibn Əhmədin əsəri haqqında belə fikir yürüdə bilmirlər. Lakin X əsrdən etibarən ərüz və qafiyə haqqında İbn Cinninin, əl-Cövhərinin və Sahib bin Əbbadın kitabları dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Sahib bin Əbbadın **“ə-İqna”**sı o qədər qısa və yığcam şəkildə yazılmış bir əsərdir ki, ərüz və qafiyənin nəzəri əsasları haqqında bəlkə də bundan qısa şəkildə fikir söyləmək mümkün deyildir. Bu faktı biz, təbii ki, Cövhərinin əsəri ilə müqayisə edərkən də açıq-aşkar görürük. Çünki onun da əsəri kiçik həcmli olub, XI əsrdə Xətib Təbrizi tərəfindən yazılmış **“əl-Kafi fil ərüz val qavafi”** əsərinə bənzəmir¹.

¹ Əl-Cövhəri. Kitabu arud əl-vərəqə. Ərzurum. 1994; Xətib Təbrizi. Kitab əl-kafi fil ərüz vəl qəvafi. Bakı, 2005; Аллахвердиев Г. Труд Хатиба Тебризи «Китаб ал-Кафи фи-л-аруз ва- л-кавафи» как источник по Восточной поэтике. Баку, 1992; Фролов Д. В. Классический арабский стих/ История и теория аруза/. – М., 1991.

Lakin istər digər əruzçuların və istərsə də Sahib bin Əbbadın “əl-İqna” əsərinin kiçik həcmli olması, heç də bu əsərlərdə əruz və qafiyənin nəzəri əsasları haqqında bilgilərin, nəzəri təlimin natamam, qeyri-dolğun olması təsəvvürünü yaratmır. Onlarda əruzun məğzi, cövhəri haqqında tam və dolğun məlumat verilir.

Sahib bin Əbbadın görkəmli tədqiqatçısı, “Əl-İqna” əsərini ilk dəfə çapa hazırlayan Məhəmməd Həsən Al-e Yasin onun əruzşünaslıq tarixindəki mövqeyindən danışarkən yazır: “Şeiri başa düşmək, nəzmi anlamaq üçün bu elmin əhəmiyyətinə və onu öyrənməyin zəruriliyinə baxmayaraq, biz əruzla bağlı qələmə alınmış kitablar və tədqiqatlar arasında sözün həqiqi mənasında mənbə rolunu oynaya biləcək qədim bir mənbəyə rast gəlmədik. Belə ki, bu elmlə bağlı istifadədə olan bütün kitablar onun bir elm sahəsi kimi təsis edilib, qaydalarının müəyyənləşdirilməsi üçün ilkin dövrdən nisbətən geri qalan kitablardır. Allah bilir ki, burada qeyd olunan tədqiqatlar içərisindən yalnız ora-bura səpələnmiş nadir və müxtəsər əsərləri istisna etmək olar ki, onlar da heç bir dərddə dəyməyən, elmin ram edilməz acgözlüyünü doyurmayan əsərlərdir. Bu qiymətli və orijinal kitabın aktuallığı elə burada təzahür edir (söhbət Sahib bin Əbbadın “əl-İqna” əsərindən gedir – X.C.). Bu kitabın ən qiymətli tərəflərindən biri də onun sahibinin ədəbiyyatın məşhur nümayəndələrindən, dövrünün tanınmış görkəmli şəxsiyyətlərindən biri, həmçinin tərəssül və kitabət sahələrində öz dəsti-xətti olan, məktəb sahibi hesab edilə biləcək bəlağətli bir yazıçı olmasıdır. Bu, hicrətin 385-ci ilində vəfat etmiş əs-Sahib bin Əbbaddir. Onun bu kitabda əhatə edilən tədqiqatı öz orijinallığı və məzmun dərinliyi ilə müəllifin yüksək ədəbi səviyyəsinin göstəricisidir. Əslində, onun bu tədqiqatının əruzla bağlı ərəb kitabxanasının fəxr etdiyi əsərlər arasında öndə gəldiyini desək, yanılmazıq”¹.

Daha sonra Məhəmməd Həsən Al-e Yasin əsərin adı haqqında ətraflı məlumat verir: “Bu kitabın adı mənbələrdə müxtəlif adlar altında çəkilmişdir. Onu bəzən “əl-İqna fil-arud” (əruz elmində qane etmə), bəzən isə, sadəcə “Əruz” adlandırır. Brokkelman isə onu “əl-İqna fil-arud və təxricil-qavafi” (əruz elmi və qafiyələrin çıxarılması, tərtibi sahəsində qane etmə) adlandırmışdır. Yaqut əl-Həməvi “Muəlləfat əs-Sahib” (Sahibin kitabları) əsərində onun adını “əl-Arud əl-kafi” (kifayət edən əruz) və

¹ Məhəmməd Al-e Yasin. Əl-müqəddimə. Əs-Sahib bin Əbbad. Əl-İqna fil arud va təxricil qavafi. Bağdad , 1960.

“Nəqzul-əruz” (əruz qaydalarının pozulması) kimi qeyd edir. Əlyazmasının birinci səhifəsində isə bu kitab “Əl-İqna fil- arud və təxricil-qavafi” adlandırılmışdır. Güman edirəm ki, Brokkelman kitabın adını məhz bu əlyazmadan götürmüşdür.

Kitabın “Əruz” adlandırılmasının səbəbinə gəldikdə isə, hesab edirəm ki, bu ad kitabın bəhs etdiyi mövzudan götürülüb. Ya da bu ad əruz bəhsinin sonunda deyilən fikirdən əxz edilib. Çünki müəllif bu bəhsin sonunda “Allaha həmd-səna və onun bizim üzərimizə olan minnəti ilə əruzü xülasə edirik” cümləsini işlədir. Sonra isə müəllif qafiyələrin tərtibi ilə bağlı bəhsə keçir.”¹

Dissertasiyanın **ikinci fəsl** **“Sahib bin Əbbad əruzun və qafiyənin nəzəri əsasları haqqında” adlanır və bir neçə hissədən ibarətdir.** Belə ki, bu fəsildə qısa bir girişdən sonra təvil, mədid, bəsit, vafir, kamil və s. kimi bəhrlər və əruzun dairələri təhlil edilir. Bu fəslin qısa girişində göstərilir ki, Sahib bin Əbbadın “əl-İqna” əsəri özünəməxsus quruluşa malikdir. O, ilk növbədə əruzun tərfi ilə başlayır: “Əruz şeirin mizanı-ölçüsüdür. Nəhv ərəb kəlamının ölçüsü olduğu kimi, bu elm vasitəsilə qrammatikaya uyğun işlənən sözlə, qrammatik qaydalara uyğun olmayan sözlər arasındakı fərq müəyyən edildiyi kimi, əruz vasitəsilə də (vəznə) qafiyəyə uyğun gələn şeirlə, vəzndən çıxan (sınıq) şeirlər arasındakı sərhəd məlum olur”².

Bundan sonra o, rüknlər haqqında qısa şəkildə məlumat verərək, dairələrin adını çəkmədən, dairələr ətrafında toplanan bəhrlərin adlarını xatırladır. Daha sonra isə hər babda əruzun bir bəhrindən danışır və s. Qeyd edək ki, Sahib bin Əbbadan bir qədər sonra yazılmış, ərəb əruz və qafiyəşünaslıq tarixində mühüm yer tutan böyük azərbaycanlı alim Xətib Təbrizinin “Kitabul kafi fil arud vəl qavafi” əsərində də biz bu quruluşu görürük. Ümumiyyətlə, bu struktur ərəb əruzundan bəhs edən əksər əsərlərə xasdır. Görünür, Xəlil ibn Əhmədin əsəri də məhz bu quruluşda, bu strukturda olduğu üçün, ərəb əruzundan bəhs edənlər onun ənənələrinə sadıq qaldıqları kimi, onun əsərinin quruluşuna, strukturuna da sadıq qalmağa çalışmışlar. Bizim bu məsələyə diqqət yetirməyimizin səbəbi isə sonrakı əsrlərdə müəlliflərin öz əsərlərinin quruluşlarını bir qədər dəyişməsidir. Belə ki, onlar əruzun rüknlərindən danışdıqdan sonra ayrıca

¹Məhəmməd Al-e Yasin. Əl-müqəddimə. Əs-Sahib bin Əbbad. Əl-İqna fil arud və təxricil qavafi. Bağdad, 1960

²Əs-Sahib bin Əbbad. Əl-İqna fil arud və təxricil qavafi. Bağdad, 1960, s. 3

olaraq, zihafıardan, daha sonra dairələrdən və sonda isə, adətən, bəhrlərdən bəhs etmişlər. Sahib bin Əbbadın, Xətib Təbrizinin və digər ərəb filoloqlarının bir müəllif kimi sonrakı əsr alimlərindən fərqləri isə, onların əruzun nəzəri əsaslarında özünəməxsus yer tutan, ayrı-ayrılıqda xüsusiləşdirilmiş zihafılar və dairələr bölmələrini bəhrlər bölməsinin içində əritməyə çalışmışlarıdır. Lakin hər halda, mahiyyət birdir. Bu mənada, Sahib bin Əbbadın “əl-İqna” əsəri demək olar ki, eynilə, Xətib Təbrizinin “əl-Kafi” əsəri ilə səsləşir ki, biz də daha çox bu əsərləri müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb edəcəyik.

Sahib bin Əbbad da əruzun tərifindən sonra digər bütün alimlər kimi əruzun strukturunun izahına başlayır və bu məqamda, təbii ki, ilk növbədə rüknləri şərh edir: “Şeir səbəb, vətəd və fasilə üzərində qurulub. Səbəbin iki növü var. Xəfif (yüngül), səqil (ağır). Xəfif “min” və “an” kimi hərəkəli bir hərfin hərəkəsiz hərfə işlənməsinə deyilir. Səqil isə iki hərəkəli hərfin ardıcıl işlənməsinə deyilir. Məsələn, “limə” və “bimə”.

Vətədin iki növü var, məcmu (yanaşı) və məfruq (aralı) adlanır. Məcmu iki hərəkəli hərfdən sonra bir hərəkəsiz hərfin işlənməsinə deyilir. Məsələn, “ila” və “əla”. Məfruq isə hərəkəsiz hərfin iki hərəkəli hərfin arasında işlənməsinə deyilir. Məsələn, “sarə” və “bəə”.

Fasilə də suğra (kiçik) və kubra (böyük) olaraq iki yerə bölünür. Suğra ardıcıl üç hərəkəli hərfdən sonra bir hərəkəsiz hərfin gəlməsinə deyilir. Məsələn, “zəhəba”, “tələba”. Kubra isə dörd ardıcıl hərəkəli hərfdən sonra, bir hərəkəsiz hərfin gəlməsinə deyilir. Məsələn, “zəhəbətə”, “taləbətə”. Şeirdə dörd hərəkəli hərfdən artıq hərəkəli hərf ardıcıl işlənmir. Xüsusi qafiyələr istisna olmaqla, həmçinin iki saitsiz samit də yanaşı gəlmir”¹.

Sahib bin Əbbadın “əl-İqna” və Xətib Təbrizinin “əl-Kafi” əsərləri hətta, əruzvəznli şeirin ən kiçik fonetik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən belə, xırdalıqlara qədər üst-üstə düşürlər. Məsələn, yuxarıda rüknlərdən sonra ərəb şeirində işlənərkən, ərəb dilinin özünəməxsus fonetik xüsusiyyətlər qazanmasından danışan Sahib bin Əbbadın qeyd etdiyi “şeirdə dörd hərəkəli hərfdən artıq hərəkəli hərf ardıcıl işlənmir. Xüsusi qafiyələr istisna olmaqla, həmçinin iki saitsiz samit də yanaşı gəlmir” fikrinə biz təqribən Xətib Təbrizidə də rast gəlirik: “Şeirdə dördədən artıq

¹ Əs-Sahib bin Əbbad. Əl-İqna fil arud və təxricil qavafi. Bağdad, 1960, s. 3

hərəkəli hərflər ardıcıl gəlmir. Onda (şeyrdə- X.C.) eyni zamanda xüsusi qafiyələr istisna olmaqla iki hərəkəsiz hərflər də yanaşı işlənmir”¹.

Tədqiqatlarımızı davam etdirərək, istər Sahib bin Əbbadın, istərsə də Xətib Təbrizinin bəhrlərə qədər, yəni ərəb əruzunun birinci bəhri olan təvil bəhrinə qədərki fikirlərinə nəzər salsaq, onların da təqribən eyni olduğunu görürük. Məğz, mahiyyət hər iki müəllifdə eynidir, daha doğrusu, Sahib bin Əbbadda olduğu kimidir. Sadəcə olaraq, Xətib Təbrizidə bu məlumatlar daha geniş və əhatəlidir. Bu mənada, biz Xətib Təbrizinin fikirlərinə müraciət etmədən, bəhrlərə qədər olan ümumi nəzəri biliklərə yalnız, Sahib bin Əbbadın fikirlərini sitat gətirməklə kifayətlənirik: “Təqti zamanı əsas xətt (yazı) yox, ləfzdır (tələffüzdür). Təşdidlə yazılan hər bir hərflər bir yox, iki hərflər sayılır. Birinci hərəkəsiz, ikinci hərəkəli hərflərdir...Əruz: beytin birinci yarısının sonuncu hissəsinin adıdır.Zərb: beytin ikinci yarısının sonuncu hissəsinin adıdır. Zihaf əsl kimi caizdir... Zihaf zövqə görə bəlkə də, əsldən daha yaxşıdır. Zihaf yalnız səbəblərdə, xərm və qət isə yalnız vətədlərdə olur. Xərm və xəzmin izahı öz yerində veriləcək inşallah. Əsli təfilələr səkkizdir. İkisi xümasi-beşhərflidir. Bunlar fə’Ulün, fA’ilün-dür. Altısı isə sübai-yeddihərflidir. Onlar ibarətdir: məfA’İlün, fA’ilAtün, müstəf’ilun, müfA’ələtün, mütəfA’ilün, məf’UlAtü-dən. Bundan sonra işlənənlər zihaf və ya törəmədir. Şeyr bütövlükdə 34 əruzdan, 63 zərbdən və 5 dairədə 15 bəhrədən ibarətdir. Dairələr:Təvil, Mədid, Bəsit dairədir; Vafir, Kamil dairədir; Həzəc, Rəcəz, Rəməl dairədir; Səri, Munsərih, Xəfif, Muzari, Muqtəzəb, Muctəs dairədir; Mutəqarib tək özü bir dairədir”².

Beləliklə, Sahib bin Əbbad əsərinin girişində iki səhifə həcmində əruzun mahiyyəti, səbəb, vətəd və fasilələr haqqında, əruz və zərb barəsində, əsli təfilələr haqqında və s. məsələlərdən qısa şəkildə bəhs etdikdən sonra, birbaşa bəhrlərin təqdimatına keçir. Biz avtoreferatın həcmi artırarmamaq üçün yalnız Sahib bin Əbbadın təvil bəhri haqqında olan fikirlərini nümunə veririk.

Təvil bəhri. Sahib bin Əbbad təvil bəhrindən danışarkən, onun qəliblərinin təqdimatından başlayır. “Əsli dörd dəfə fə’Ulün məfA’İlün-dür. Bir əruz, üç zərbi var”³. Xətib Təbrizi isə ilk növbədə təvil sözünü izah edir: “Təvil bəhri iki səbəbə görə təvil (uzun) adlandırılmışdır.

¹ Xətib Təbrizi. Kitab əl-kafi fil əruz vəl qəvafi. Bakı, 2005, s. 33

²Əs-Sahib bin Əbbad. Əl-İqna fil arud və təxricil qavafi. Bağdad, 1960, s. 4

³Yenə orada, s. 5

Onlardan birincisi odur ki, o ən uzun şeir vəznidir və ondan başqa, həflərinin sayı 48-ə çatan şeir vəzni yoxdur. İkincisi isə odur ki, onun beytlərinin əvvəllərində vətədlər, sonra isə səbəblər gəlir. Vətəd səbəbdən uzundur və buna görə də o, təvil (uzun) adlandırılmışdır”¹. Daha sonra Sahib bin Əbbad birinci beyti təqdim edir: “Birinci beyt. Əruzu məqbuz, zərbi isə salim səhihdir.

بأمنذرٍ كانت غروراً صحيفتي
ولم اعطكم في الطوع مالى ولا عرضي

Məqbuz beşinci saitsız samiti düşən təfiləyə deyilir. O, əslində məfA’İlün idi. “yə” düşüb “məfA’ilün” olub. Salim zihafa uğramayana, səhih isə zərbi səhih olana deyilir”².

Xətib Təbrizi də təvil sözünü izah etdikdən sonra təvil bəhrinin təfilələrini və birinci beytin zihaflarını izah edir: “ O, (yəni təvil bəhri-X.C.) səkkiz təfilə fə’Ulün və məfA’İlün-ün dörd dəfə təkrarı əsasında qurulmuşdur. Bir əruzu və üç zərbi var. Onun əruzu təkcə məqbud halında işlədilir. Məqbud – beşinci hərəkəsiz hərf (bəhrin əsli təfiləsindən) düşməsidir. Əsli təfilə məfA’İlün-dür, “yə” hərfi düşür və məfA’ilün qalır. Buna görə o, “məqbud” (alınmış, tutulmuş, sıxılmış) adlandırılmışdır. Əgər bu hərfi təfilədən atsan, bununla onun hissələrini sıxıb bir yerə yığmış olursan.

Bu bəhrin birinci zərbi “səlim – səhih”dir. Onun təfiləsi məfA’İlün-dür. “Səlim”-zihafın (düzəltmə təfilələrin) toxunmadığı təfilə, “səhih” isə ən səhih zərb deməkdir. Onun beyti Tərəfəninindir”³. Bu qeydlərdən sonra hər iki müəllif beytin təqtisini verir. Beytin tərcüməsi isə aşağıdakı şəkildədir:

Əbu Munzir! Mənim sənə məktubum yalan idi,
Mən heç vaxt öz xoşumla malımı və şərəfimi sizə vermərəm⁴.

بأمنذرٍ كانت غروراً صحيفتي
فعولنُ مفاعيلنُ فعولنُ مفاعيلنُ
ولم أعْطَكم طَوْعاً مَالِي ولا عَرْضِي

¹ Xətib Təbrizi. Kitab əl-kafi fil əruz vəl qəvafi. Bakı, 2005, s. 37

² Əs-Sahib bin Əbbad. Əl-İqna fil arud və təxricil qavafi. Bağdad, 1960, s. 5

³ Xətib Təbrizi. Kitab əl-kafi fil əruz vəl qəvafi. Bakı, 2005, s. 37

⁴ Yenə orada, s. 37

فَعُولُن مَفَاعِيلُنْ فَعُولُن مَفَاعِيلُنْ

Birinci beytdən sonra Sahib bin Əbbad təvil bəhrinin əsas növlərinin ikinci və üçüncü qəliblərini təqdim edir. İkinci qəlibin əruzunu və zərbi məqbuzdur.

سَتَبْدَى لَكَ الْإِيَّامَ مَا كُنْتَ جَاهِلًا
وَيَاتِيكَ بِالْخَبَارِ مَنْ لَمْ تَزُودْ

Nə qədər ki, cahilsən, zaman səni əzəcəkdir,
Və daim gözləmədiyin müsibətlərə düçar edəcəkdir¹.

سَتَبْدَى لِلْأَيَّامِ مَمَّا كُنْتَ جَاهِلًا
فَعُولُن مَفَاعِيلُنْ فَعُولُن مَفَاعِيلُنْ
وَيَأْتِيكَ بِالْخَبَارِ مَنْ لَمْ تَزُودْ
فَعُولُن مَفَاعِيلُنْ فَعُولُن مَفَاعِيلُنْ

Üçüncü qəlibin isə əruzunu məqbuz, zərbi məhzufdur. Qeyd edək ki, Sahib bin Əbbad elə buradaca həzfi zihafı haqqında da məlumat verir. Belə ki, o, məfA'İlün əsli təfiləsinin sonundan yüngül səbəbin atılmasını həzfi adlandıraraq, lün düşəndən sonra məfA'İ qaldığını və onun da fə'Ulün-lə əvəz olunduğunu söyləyir.

Qeyd edək ki, ikinci qəlibə eynilə Sahib bin Əbbad kimi nümunə verən Xətib Təbrizi, bu qəlibə eyni zamanda, Sahib bin Əbbaddan fərqli olaraq, Zühərdən bir beyt də nümunə verdikdən sonra, aşağıdakı sözləri yazır: “ Bu bəhrin üçüncü zərbi “məhzuf”-dur. Onun təfiləsi fə'Ulün-dür. Məhzuf yüngül səbəbin təfilənin axırına düşməsi hadisəsidir və atın quyuğunun ucunun kəsilib atılmasına oxşayır. Belə ki, onun quyuğu arxa tərəfdədir (sözün lüğəvi mənası atılmış, çıxarılıb tullanmışdır). Onun əsas təfiləsi məfA'İlün-dür, lün düşür və məfA'İ qalır və sonra o fə'Ulün-ə çevrilir”².

أَقِيمُوا بَنِي النُّعْمَانِ عَنَا صُدُورَكُمْ
وَالَا تَقِيمُوا صَاغِرِينَ الرُّؤُوسَا

Bəni Nüman! Bizdən əlinizi çəkin,
Əks halda təhqir olunmuş və alçaldılmış vəziyyətə düşərsiniz³

¹ Xətib Təbrizi. Kitab əl-kafi fil əruz vəl qəvafi. Bakı, 2005, s. 38

² Yenə orada, s. 38

³ Yenə orada, s. 39.

قَلِّمُوا بَيْنَهُمَا نِعَوْنَا صدو ركم
فَعُولُن مفاعيلن فَعُولُن مفاعِلن
وَاللَّا تَقِيْمُوا صَا غَرِيْبُرُ رُوْسَا
فَعُولُن مفاعيلن فَعُولُن فَعُولُن

Təvil bəhri haqqında bura qədər deyilənlərdən Xətib Təbrizinin Sahib bin Əbbaddan fərqi, ikinci qəlibə əlavə bir beyt nümunə verməsi ilə yanaşı, eyni zamanda, birinci, üçüncü qəliblərə də belə nümunələri verməsidir. Təbii ki, bizim məqsədimiz əsasən, Sahib bin Əbbadın elmi fikirlərini araşdırmaq olduğundan, biz Xətib Təbrizinin Sahib bin Əbbaddan hansı fərqli xüsusiyyətlər daşdığının üzərində çox dayanmaq istəmirik.

Sahib bin Əbbad əsas qəlibləri izah etdikdən sonra, zıhaflı qəliblərin izahına keçir.

Sahib bin Əbbadın “Əl-İqna fil arud və təxricil qavafi” əsərinin ikinci hissəsi qafiyə və onun nəzəri əsaslarından bəhs edir. Qeyd edək ki, əsərin bu hissəsinin kiçik olmasına baxmayaraq, Sahib bin Əbbad bölmədə ərəb qafiyəsi və onun nəzəri əsaslarından kifayət qədər dolğun şəkildə danışmışdır. Doğrudur, Xətib Təbrizinin “Əl-Kafi” əsərinin qafiyə hissəsi Sahib bin Əbbadın “Əl-İqna” əsərinin müvafiq hissəsindən daha əhatəlidir. Belə ki, Xətib Təbrizi, sadəcə olaraq, Sahib bin Əbbaddan fəqli olaraq, dediyi nəzəri müddəalara daha artıq şəir nümunələri misal vermişdir. Buna görə də Xətib Təbrizinin “Əl-Kafi” əsərində olan qafiyə hissəsi həcm etibarilə daha böyük alınmışdır. Lakin nəzəri müddəaların elmi dəyərinə gəldikdə, hər iki əsər demək olar ki, eynidir. Elmi məlumatların dəqiqliyi baxımından Sahib bin Əbbadın “Əl-İqna” əsəri Xətib Təbrizinin “Əl-Kafi” əsərindən heç də geri qalmır.

Ümumiyyətlə, əruz bəhsində olduğu kimi, qafiyə elmindən də danışarkən, bütün ərəb mənbələri eyni məsələləri izah edir, öz əsərlərini eyni prinsip üzrə qələmə alırlar. Bu mənada, bütün qafiyə haqqındakı əsərlərdə gördüyümüz kimi, Sahib bin Əbbad da ilk növbədə qafiyə hərfələrinin izahını verir, daha sonra qafiyə eyiblərindən danışır, qafiyənin hədudlarından söhbət açır və nəhayət, qafiyəni təşkil edən hərəkələrdən bəhs edir. Bu prinsip azacıq yerdəyişməklə, demək olar ki, bütün orta əsr ərəb mənbələrində qorunur.

“Qafiyəni təşkil edən hərf və hərəkələr” adlanan hissədə qeyd olunduğu kimi əksər ərəb alimlərinə və o cümlədən, Sahib bin Əbbada görə ərəb qafiyəsini təşkil edən hərflərin sayı əsasən, altıdır: təsis, dəxil, ridf,

rəvi, vəsl və xüroc. Sahib bin Əbbad qafiyə hərflərinin izahına rəvi hərfindən başlayır. Onun nöqteyi-nəzərinə, görə, rəvi şairin öz qəsidəsini üzərində qurduğu hərfdir. Şair həmişə rəviyə möhtacdır. Sahib bin Əbbada görə, حومل (huməl) sözündəki lam hərfi rəvi və onun hərəkəsi isə məcradır.

Ridfə gəldikdə isə, Sahib bin Əbbada yazır ki, ridf rəvidən əvvəl gələn, birbaşa sıralanan əlif, vav və yə-yə deyilir. Məsələn, حال (hal) sözündə olan əlif, غفور (ğəfur) sözündə olan vav və نafir (nəfir) sözündə olan yə kimi. Ridfin hərəkəsinə isə həzv deyilir. Qeyd edək ki, Sahib bin Əbbadın nöqteyi-nəzərinə, vav və yə hərfləri ridf mövqeyində işlənən zaman bir qafiyənin tərkibində müştərək şəkildə işlənə bildikləri halda, əliflə belə bir halın baş verməsi mümkün deyildir.

Sahib bin Əbbada görə, təsis, onunla rəvi hərfi arasında təkrar olunması zəruri hesab edilməyən hərf işlənən zaman, birinci işlənən əlifə deyilir. Məsələn, ناصب (nasib) və كواكب (kəvakib) sözlərində olduğu kimi. Burada b hərfləri rəvi, əlif hərfləri isə təsisdir. Təsisin hərəkəsi rəssdir.

Dəxlə gəldikdə isə, Sahib bin Əbbada görə rəvi ilə təsis arasında gələn və təkrarı zəruri olmayan hərfə dəxil, hərəkəsinə isə işba deyirlər. Maraqlıdır ki, bəzi alimlər dəxilin dəqiq şəkildə təkrarlanmasının vacibliyini o qədər də zəruri saymadıqlarından bəzən ərəb qafiyə hərflərinin sayını altı, bəzən isə beş hesab etmişlər.

Vəsl rəvidən sonra birbaşa gələn əlif, vav, yə və hə hərfinə deyilir. Məsələn, حوملي (huməli) sözündəki yə, حوملو (huməlu) sözündəki vav, حوملا (humələ) sözündəki əlif və حومله (humələhu) sözündəki hə kimi. Vəsl və yaxud, silə hə-si adlanan hə bəzən mövquf (yəni üzərində vəqf olunduğu üçün sükunlu) və bəzən də hərəkəli olur. Məsələn, حوملها (huməlha), حوملهو (huməlhu), حوملهي (humələhi). Sahib bin Əbbada görə vəslin hərəkəsi nəfəzdir.

Xüroc isə hərəkəli vəsldən sonra gələn əlif, vav və yə-dir. Məsələn, اجمالها (icmaləha) sözünün axırındakı əlif, اجمالهو (icmələhu) sözünün axırındakı vav və اجمالي (icmələhi) sözünün axırındakı yə kimi.

Qeyd edək ki, Xətib Təbrizidə də ərəb qafiyəsini təşkil edən hərflər haqqında təqribən bu fikirlərlə rastlaşırıq, sadəcə olaraq, izahlar və deyilən nəzəri fikirlərə verilən nümunələr bir qədər artıqdır. Nəzəri fikirlərin mahiyyətinə gəldikdə isə, onlar da hər iki müəllifdə demək olar ki, eynidir. Bir-iki yerdə Xətib Təbrizidə daha artıq fikir ola bilər. Bu mənada, biz əyanilik xatirinə Xətib Təbrizinin ərəb qafiyəsinin hərflərindən bəhs

edərkən əsas nəzəri məsələlər haqqında olan fikirlərini xatırlatmaq istəyirik. Xətib Təbrizi yazır: “ Ravi - ...o, üstündə qəsidənin qurulduğu və mənsub olduğu hərfdir. Məhz buna görə deyirlər: raiyyə və ya dəliyyə qəsidəsi... Bu hərf hər bir beytin axırı üçün lazımdır və labüddür ki, hər bir şeirdə onun kiçik və ya böyük olmasına baxmayaraq, ravi hərfi işlədilir... Bu hərf ona görə ravi adlandırılmışdır ki, ravi sözünün əsl mənası toplamaq, əlaqələndirmə, bir yerə yığmadır. Məhz buna görə də riva sözü işlədilir ki, o da yük və malları bağlamaq üçün istifadə edilən kəndirin adıdır. Ravi hərfi də bu kəndir kimi beytin bütün hərflərini bir yerə toplayır və bu mənaya görə ravi adlanır. Bəzi istisnalardan başqa dildə olan bütün hərflər ravi ola bilər...”

Gördüyümüz kimi, hər iki müəllifdə nəzəri fikirlər təqribən üst-üstə düşür. Xətib Təbrizi sadəcə olaraq, ərəb qafiyəsini təşkil edən hərflərin adlarını, etimoloji mənalərini daha geniş izah edir.

“Qafiyənin nöqəsləri” adlanan hissədə göstərilir ki, ərəb mənbələrinə görə qafiyə elmindən bəhs edən əksər əsərlərdə “qafiyənin eyibləri” adlı bölmə, adətən, ən axırda, yəni qafiyəni təşkil edən “hərflər”, “hərəkələr”, “qafiyənin hüdudları” bölmələrindən sonra gəlir. Lakin Sahib bin Əbbad öz əsərində bu prinsipdə bir qədər yerdəyişmə etmiş və “qafiyə eyibləri”, daha doğrusu, “eyiblər” bölməsini hərflər və hərəkələr bəhsindən sonra vermişdir. Biz də Sahib bin Əbbadın prinsipinə sadıq qalaraq, əvvəlcə “eyiblər”, sonra “qafiyənin hüdudları” və s. məsələlərdən söhbət açacağıq.

Filologiya elmləri doktoru, professor Tərən Quliyev “Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi (XIII-XVI əsrlər)” adlı monoqrafiyasında qafiyə və onun eyiblərindən danışarkən yazır: “Ərəb qafiyəşünasları qafiyə dedikdə qafiyələnmiş hər iki qafiyə kəlməsində təkrarlanan hərf və hərəkələrin son dərəcədə dəqiqliyini və eyniliyini nəzərdə tutmuşdular ki, bu mənada təkrarlanan hərf və hərəkələrin ən cüzi şəkildə bir-birindən fərqlənmələri belə onların nəzərində qafiyə eyibi hesab olunur”¹.

Beləliklə, əksər ərəb alimlərinə və eyni zamanda, Sahib bin Əbbada görə, ərəb qafiyəsində baş verən eyiblərin sayı, əsasən, beşdir: iqva, ikfə, ita, təzmin və sinad. İqva bir qəsidədə rəvi hərfinin hərəkəsinin müxtəlif şəkildə meydana çıxmasıdır. Sahib bin Əbbad, hətta, öz fikirlərinə مغتدى (muğtədi) və الاسود (əsvədu) sözlərini misal gətirərək, nəzəri fikirlərini əsaslandırmağa çalışır.

¹ Tərən Quliyev. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi (VIII-XVI əsrlər). Bakı, 1998, s. 174

İkinci qafiyə eybi ikfadır ki, o, bir qəsidədə rəvi hərfələrinin müxtəlif olmasıdır. Yəni, onun məxrəcinə görə yaxın hərfələr şəklində meydana çıxmasıdır. Xətib Təbrizi isə ikfa termininə belə izah verir: “İkfa bir qəsidədə rəvi hərfələrinin bir-birindən fərqlənməsidir. Bu hadisə əksər vaxt tələffüzləri bir-birinə yaxın olan hərfələr arasında baş verir”¹. Bu izahlardan sonra hər iki müəllif dedikləri nəzəri fikrə aşağıdakı beyti nümunə verirlər.

قَبِحتَ من سالفَة و من صد غ
كانها كشية ضب في صقع

Sən hər cəhətdən çirkinsən. Arxa tərəfin ayı piyinə oxşayır.

Saçların üzünə və yanaqlarına tökülmüşdür².

Gördüyümüz kimi, bu beytdə “suduğ” və “süqu’ ” sözlərində ayn və ğayn hərfəri məxrəc etibarilə bir-birlərinə nə qədər yaxın olsalar da, hər halda ayrı-ayrı hərflərdir ki, bunların da bir qafiyə daxilində işlənməsi qüsurlu sayılmışdır.

Digər ərəb qafiyəşünaslarına və eyni zamanda, Sahib bin Əbbada görə qafiyə nöqsanlarından biri də itadır. Sahib bin Əbbadın nöqteyi-nəzərinə ita vahid bir qəsidədə bir sözün eyni mənada qafiyə şəklində təkrarlanmasıdır. Xətib Təbrizi yazır: “İta bir qəsidədə bir qafiyənin eyni mənada təkrarlanmasıdır. Məsələn, ər-racul və racul. Əgər bu sözlər müxtəlif mənalar daşısaydı, onda ita olmazdı”³.

Digər qafiyə nöqsanları olan təzmin və sinada gəldikdə isə Sahib bin Əbbada görə, təzmin birinci beytin qafiyəsinin ikinci beytin qafiyəsindən asılı olmasına deyilir. Qeyd edək ki, Xətib Təbrizi də bu termin haqqında Sahib bin Əbbadla yüzdəyüz eyni fikirdədir. Sadəcə olaraq, Xətib Təbrizi həmişə olduğu kimi daha çox misal vermiş, öz nəzəri fikirlərini müxtəlif şairlərdən gətirdiyi nümunələrlə əsaslandırmışdır.

Sahib bin Əbbada sonuncu qafiyə eyibi sinaddır. Onun nöqteyi-nəzərinə, sinad qafiyələnmə zamanı bir qafiyədə ridfin olması, digərində olmaması, eyni zamanda, bir qafiyədə təsisin olması, digərində olmaması deməkdir. Eyni zamanda, Sahib bin Əbbada görə, sinad daxil hərfinin hərəkəsinin müxtəlif olmasına da deyilir. Belə ki, bu qüsurlu zamanı daxil hərəkəsi bəzən fəthəli, bəzən dammalı, bəzən isə fəthəli və kəsrelili ola bilər.

Beləliklə, bununla da Sahib bin Əbbad qafiyə eyibləri bölməsinə də yekun vurur. Xətib Təbrizi isə istər sinaddan, istərsə də icazə, rəməl, təhrid, nasb və bir sıra başqa qafiyə qüsurlarından da qısa şəkildə bəhs edir. Bütün

¹ Xətib Təbrizi. Kitab əl-kafi fil əruz vəl qəvafi. Bakı, 2005, s. 157

²Yenə orada, s. 157

³ Yenə orada, s. 158

bunlardan sonra, Sahib bin Əbbad əsərinin qafiyə bölməsinin əsas sualına cavab vermək istəyir. Qafiyə nədir? Bu məqamda Sahib bin Əbbad yenə də öz əsərinin xarakterinə uyğun olaraq, bu suala ən qısa şəkildə cavab verir: “Bəzilərinə görə qafiyə rəvi hərfidir. Bəzilərinə görə beytin axıncı kəlməsi, bəzilərinə görə beytin axıncı sakin hərfilə birinci sakin hərfi arasında qalan hərf və hərəkətlər, bəzilərinə görə qəsidə, bəzilərinə görə isə beyt özü qafiyədir”¹.

“Qafiyənin hüdudları” adlanan hissədə göstərilir ki, qafiyə nədir sualına cavab tapdıqdan sonra, ərəb qafiyəşünasları qafiyənin hüdudları nə həcmdədir, hansı böyüklükdədir sualına da cavab axtarmışlar. Lakin onlar qafiyənin bütövlükdə rolunu şəirdə olduqca yüksək qiymətləndirdiklərindən, bəzən qafiyənin hüdudları sözünü, terminini bütöv şeirə aid edərək, onu şeirin hüdudları kimi də adlandırmışlar. Bu mənada, Sahib bin Əbbad da istisna deyildir. Belə ki, o da digər alimlərin əksər şəkildə “qafiyənin hüdudları” adlandırdıqları bölməni, “şeirin hüdudları” adlandırmışdır. Beləliklə, əksər alimlərə, o cümlədən, Sahib bin Əbbada görə qafiyənin – şeirin hüdudları beşdir: mütəvatir, mütədarik, mütəradif, mütərakib və mütəkavus. Mütəvatir axırında yanaşı vətədin gəldiyi qafiyə növü, mütədarik axırında yüngül səbəbin gəldiyi qafiyə növü, mütəradif axırında qoşa sakinin gəldiyi qafiyə növü, mütərakib axırında kiçik fasilənin gəldiyi qafiyə növü və mütəkavus isə axırında böyük fasilənin gəldiyi qafiyə növüdür.

Beləliklə də, cəmi altı sətir həcmində qafiyə hüdudlarından, şeirin hüdudlarından bəhs edən Sahib bin Əbbad, əsərinin qafiyə hissəsinin sonunda bir daha ərəb qafiyəsini təşkil edən hərf və hərəkələrin adlarını xatırlatmaqla, həm əsərinin qafiyə hissəsinə, həm də bütövlükdə “Əl-İqna fil arud və təxricil qavafi” əsərinə yekun vurur. Maraqlıdır ki, əsərinin qafiyə hissəsinin əvvəlində ərəb qafiyəsini təşkil edən hərflərdən danışarkən, bu hərflər sırasında qısa da olsa dəxlin adını çəkən, beləliklə də, ərəb qafiyəsini təşkil edən hərflərin altı olduğunu qeyd edən Sahib bin Əbbad, əsərinin sonunda dəxlin adını çəkməyərək, ərəb qafiyəsini təşkil edən hərflərin beş olduğunu rəsmi şəkildə elan edir.

Dissertasiyadan alınan müddəaları ümumiləşdirərkən, aşağıdakı **nəticələrə** gəlmək olar:

¹ Əs-Sahib bin Əbbad. Əl-İqna fil arud və təxricil qavafi. Bağdad, 1960, s. 83

1. Əruz elminin yaradıcısı olan Xəlil ibn Əhmədin əruz və qafiyənin nəzəri əsasları haqqında yaratdığı təlim olduqca mükəmməl bir sistem olub, öz elmi dəyərini bu gün də qorumaqdadır.

2. Xəlil ibn Əhmədin əruz və qafiyənin nəzəri əsasları haqqında yaratdığı təlim o qədər elmi xarakter daşıyır ki, yarandığı gündən şərq filoloji-elmi-nəzəri fikrinin tərkib hissəsinə çevrilmiş və hətta, əruz elmi, qafiyə elmi kimi terminlərlə ifadə olunmuşdur.

3. Xəlil ibn Əhmədin yaratdığı nəzəri təlimin şərq filoloji elmi-nəzəri fikrində uğur qazanmasının nəticəsidir ki, ondan sonra yüzlərlə alim bu elmi-nəzəri fikri davam etdirmişdir.

4. Əruz və qafiyənin əsasları haqqında olan nəzəri təlim o qədər ciddi müddəalara söykənmişdir ki, sonralar, əruz vəzninin digər şərq xalqlarının poeziyasında işlənməsi ilə əlaqədar olaraq, əruzun bu xalqların poeziyasında işlənən zaman meydana çıxan xüsusiyyətlərini ümumiləşdirərkən, digər millətlərə mənsub olan alimlər başqa bir sistem aramamış, yalnız və yalnız Xəlil ibn Əhmədin sistemində bir qədər dəyişiklik etməklə, onları öz elmi-nəzəri fikirlərinə də tətbiq etmişlər.

5. Sahib bin Əbbadın “əl-İqna” əsəri ərəb əruz və qafiyəşünaslıq tarixində dövrümüzə qədər gəlib çatan ilk əsərlərdən olmaqla bərabər, eyni zamanda, özünəqədərki və özündənsonrakı əruz və qafiyəşünaslıq tarixində körpü rolunu oynayan mənbələrdən biridir.

6. Sahib bin Əbbadın “əl-İqna” əsəri bizə Xəlil ibn Əhmədin əruz haqqında olan əsərinin strukturu, xarakteri haqqında müəyyən təsəvvür əldə etməyə imkan verir.

7. Sahib bin Əbbad X əsrin görkəmli ictimai-siyasi xadimi olmaqla yanaşı, eyni zamanda, dövrünün görkəmli alimi, şairi, ədibi kimi də şöhrət qazanmışdır.

8. Sahib bin Əbbadın dövrünün görkəmli ictimai-siyasi xadimi, ədibi, şairi olması, onun ictimai-siyasi fəaliyyətinin, ədəbi-bədii-elmi yaradıcılığının istər orta əsrlərdə və istərsə də sonrakı dövrlərdə və hətta, müasir günümüzdə də araşdırılmasına səbəb olmuşdur.

9. Sahib bin Əbbadın həyat və yaradıcılığının araşdırılması Azərbaycan şərqşünaslıq elmi dövriliyinə orta əsrlərə məxsus yeni bir şəxsiyyətin əlavə olunması ilə yadda qalır.

10. Sahib bin Əbbadın “əl-İqna” əsərinin öyrənilməsi bütövlükdə əruz və qafiyəşünaslıq tarixinin, onun nəzəri əsaslarının araşdırılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

11. “Əl-İqna” həcm etibarilə kiçik olsa da, özündə ərəb ərüz və qafiyəsinin əsas cəhətlərini ehtiva edən bir əsərdir. Belə ki, Sahib bin Əbbad ərəb ərüzünün tərkib hissələri olan rüknlər və əsli təfilələr, bəhrlər, dairələr və zihafilər haqqında olduqca dolğun məlumat verir. Xüsusilə, hər bəhri ayrıca bir babda araşdıran müəllif, ərəb ərüzünün on beş bəhrini izah edir.

12. Sahib bin Əbbadın “Əl-İqna” əsərinin ərüz hissəsinin təhlili göstərir ki, o, ərüz tarixində Xəlil ibn Əhmədin ənənələrini davam etdirən alim olmuş, Xəlil ibn Əhmədin əleyhinə çıxan Əxfəş və digər alimlərin nəzəri müddəalarını o qədər də ciddi qəbul etməmişdir.

13. “Əl-İqna” əsərinin ərəb qafiyəsinin nəzəri əsaslarından bəhs edən hissəsi həcm etibarilə kiçik olsa da, demək olar ki, bu elmin bütün əsas tərkib hissələrini özündə ehtiva edir. Sahib bin Əbbad burada ərəb qafiyəsinin hərf və hərəkələr, qafiyənin eyibləri, qafiyənin hüdudları və s. məsələlər haqqında yığcam məlumat verir. Amma, biz Sahib bin Əbbadın “Əl-İqna” əsərində digər əsərlərdə gördüyümüz bir problemi - ərəb qafiyəsinin növləri məsələsini görmürük. Bizcə, bunun səbəbi Sahib bin Əbbadın bu əsəri ancaq yüksək elmi auditoriya üçün yazması ilə əlaqədardır.

14. Sahib bin Əbbadın “Əl-İqna” əsəri özündən sonra yazılmış əsərlər sırasında yalnız Xətib Təbrizinin “Əl-Kafi” əsəri ilə müqayisə oluna bilər. Xətib Təbrizi “Əl-Kafi” əsərində “Əl-İqna”nın quruluş prinsiplərini izləmiş, sadəcə olaraq, öz əsərini daha geniş şəkildə qələmə almışdır.

15. Sahib bin Əbbad da “Əl-İqna” əsərində, öz növbəsində, Xəlil ibn Əhmədin prinsiplərini izləmiş, demək olar ki, onun yaratdığı çərçivələrdən kənara çıxmamışdır. Lakin bununla belə o, ərəb ərüz və qafiyəsinin nəzəri əsasları haqqında olduqca dəqiq məlumatlar vermiş, bu elmlərin heç bir probleminin diqqətdən kənarda qalmamasına çalışmışdır.

16. Sahib bin Əbbadın “Əl-İqna” əsəri, ümumiyyətlə, özündən sonra yaranan əsərlərə ciddi təsir göstərmiş, istər öz dövrünün alimləri və istərsə də özündən sonra yazıb-yaradan alimlər tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu öz əksini aşağıdakı məqalə və tezislərdə tapmışdır:

1. Sahib bin Əbbad və onun “Əl-İqna fil ərüz və təxricil qəvafi” əsəri / Görkəmli Azərbaycan alimi, Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin dekani, Ərəb filologiyası kafedrasının müdiri, akademik Vasif Məmmədəliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqşünaslığın aktual

problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, 2012, s. 129-130

2. Sahib bin Əbbadın yaradıcılığı və “Əl-İqna fil əruz vəl təxricil qəvafi” əsərinin əruz və qafiyəşünaslıq tarixində yeri // Filologiya məsələləri, № 4, 2013, s. 359-367

3. Sahib bin Əbbad: həyat və yaradıcılığının tədqiq tarixinə qısa bir nəzər // Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, № 4, 2014, s. 159-164

4. Сахиб бин Аббад: жизнь и творчество // Вісник Дніпропетровського Університету імені Альфреда Нобеля, серія філологічні науки, № 2 (8), 2014, с. 91-98

5. Ərəb əruz və qafiyə elmlərinin X əsrəqədərki inkişaf tarixinə qısa bir nəzər // AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Elmi araşdırmalar”ı, № 10, 2014, s. 124-132

6. Sahib bin Əbbad qafiyənin nəzəri əsasları haqqında / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya Fakültəsi, Bakı Dövlət Universitetinin Yaranmasının 95 illik yubileyinə həsr olunmuş, Azərbaycan filologiyasının aktual məsələləri mövzusunda Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, 2014, s. 289-307

7. Sahib bin Abbad's life, period, invironment // Al-Arabi Kazakh Nacional University Kaznu Bulletin, Oriental series, № 4, (74), 2015, s. 174-180

**Произведение Сахиба ибн Аббада «Аль- Игна фил аруд ва тахриджил гавафи» как один из важнейших источников
восточной поэтики**

Резюме

Диссертация посвящена исследованию произведения выдающегося арабского общественно- политического деятеля, писателя, ученого X века Сахиба ибн Аббада «Аль-Игна фил аруд ва тахриджил гавафи». Диссертация состоит из «Введения», двух глав, «Заключения» и списка использованной литературы.

Во «Введении» обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы; даются сведения об объекте, целях, задачах, методологической основе исследования, о степени изученности темы, об апробации и структуре диссертации.

Первая глава диссертации «Краткий обзор истории развития аруда и рифмы» состоит из трёх подглав. В этой главе речь идёт о творчестве создателя науки «арабский аруд» Халила ибн Ахмеда, прослеживается история её дальнейшего развития и становления объектом исследования. В главе исследуются жизнь и деятельность Сахиба ибн Аббада, а также период и среда, в которой жил и творил писатель; определяется место его произведения «Аль- Игна фил аруд ва тахриджил гавафи» в истории арабского аруда и ритмики.

Вторая глава диссертации «Сахиб ибн Аббад о теоретических основах аруда и рифмы» состоит из нескольких подглав. В этой главе подробно анализируются взгляды Сахиба ибн Аббада на такие размеры аруда, как табил, мадид, басит и др. Эти идеи и воззрения исследуются в сравнении с произведением Хатиба Тебризи «Аль-кафи».

В других подглавах этой главы речь идёт о буквах, огласовках, недостатках рифмы и её пределах. Эти теоретические положения также исследуются в сравнении с научными взглядами и воззрениями Хатиба Тебризи и других арабских специалистов в области аруда.

В «Заключении» обобщаются основные результаты и выводы исследования.

Sahib ibn Abbad's work "Al-igna fil arud va takhrijil gavafi" as one of the important sources of the Oriental poetics

Summary

The dissertation deals with the research of the outstanding Arabic public-political figure, writer, scientist of the X century Sahib ibn Abbad's work "Al-igna fil arud va takhrijil gavafi". The dissertation consists of "Introduction", two chapters, "Conclusion" and list of references.

In "Introduction" the urgency of the subject, scientific novelty, theoretical and practical significance of the work are substantiated; the information about the object, purpose, tasks, methods of the research, degree of study of this theme, appraisal and structure of the dissertation is given.

The first chapter of the dissertation "The brief look at the history of the development of sciences "Arabic arud" and "rhyme" consists of three subchapters. This chapter deals with the creation of the founder of science "Arabic arud" Khalil ibn Ahmed; the history of its following development is traced; it is noted that later it became an object of research. The chapter also contains the data about Sahib ibn Abbad's life and activity, the environment and period during which the writer lived and created; the place of his work "Al-igna fil arud va takhrijil gavafi" in the history of Arabic arud and rhythmic is determined.

The second chapter of the dissertation "Sahib bin Abbad about the theoretical foundations of arud" consists of several subchapters. This chapter contains detailed analysis of Sahib bin Abbad's ideas and looks at such metres of arud as tavil, madid, basit etc. His conceptions and views are analysed in comparison with Khatib Tebrizi's work "Al-kafi".

Another subchapter of this dissertation tells about letters, vocalization, defects of rhyme and its bounds. These theoretical propositions are also researched in comparison with Khatib Tebrizi's and other Arabic specialists, on arud views and opinions.

In "Conclusion" the main results of the research are generalized.

Format: 60x84 16/¹

Tiraj:100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunub

На правах рукописи

ХАТЫН СЕЙРАН гызы ДЖАФАРЛИ

**ПРОИЗВЕДЕНИЕ САХИБА ИБН АББАДА «АЛЬ- ИГНА ФИЛ
АРУД ВА ТАХРИДЖИЛ ГАВАФИ» КАК ОДИН ИЗ ВАЖНЕЙШИХ
ИСТОЧНИКОВ ВОСТОЧНОЙ ПОЭТИКИ**

5718.01 – Мировая литература (арабская литература)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора философии по
филологии**

БАКУ - 2017